

Tomasz Herodowicz

ŚRODOWISKOWE UWARUNKOWANIA ROZWOJU REGIONALNEGO – KONTEKST TEORETYCZNY

ENVIRONMENTAL DETERMINANTS OF REGIONAL DEVELOPMENT – THEORETICAL CONTEXT

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Wieniawskiego 1, 61-712 Poznań, e-mail: tomasz.herodowicz@amu.edu.pl

Summary. This article contains a review of regional development theories formulated on the basis of economics and socio-economic geography. The result of this review is the synthetic presentation of the diversified approaches to explain the impact of natural conditions on regional development. Another result is presentation of significant changes in the understanding of the role of environment in development processes. Initially environment was thought to be only a source of raw materials. Then, it was noticed that the environmental factor indirectly influences on pro-growth activity of the region. Lastly, environment was understood as a superior value, on which depends the correct regional development. Adapting to the needs of the environment and the maximum of protection against its further degradation is important condition for achieving the desired development in the social and economic aspects. This causes the need of taking into account the environmental needs in the process of programming and implementation of modern development policy.

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, rozwój sustensywny, środowisko, teorie rozwoju regionalnego.
Key words: environment, regional development, sustainable development, theories of regional development.

WSTĘP

Środowisko naturalne i jego znaczenie dla rozwoju cywilizacji stanowiło przedmiot rozważań człowieka od najdawniejszych czasów. Już przedstawiciele antycznych, greckich uczonych, wśród nich Hipokrates czy Strabon, zwracali uwagę na zależności między życiem codziennym (sposobem ubierania, odżywiania czy zamieszkania) a warunkami klimatycznymi. Rozważania starożytnych stanowiły podwaliny dla ukształtowania się determinizmu geograficznego, poglądu przypisującego decydującą rolę środowisku w rozwoju społecznym. Największą popularność determinizm zyskał w XIX wieku wraz z rozwojem geopolityki, nauki o wpływie czynników geograficznych na procesy społeczno-polityczne. Geopolitycy wyolbrzymiali rolę środowiska, przypisując mu cechy fatalistycznej siły, której człowiek powinien się podporządkować, gdyż nie jest w stanie jej zmienić. Po II wojnie światowej do dyskusji na temat znaczenia środowiska włączyli się przedstawiciele nihilizmu geograficznego, którzy całkowicie negowali istotność środowiska dla rozwoju. Traktowali je wyłącznie jako bierne tło działalności ludzi, którzy przy odpowiednim rozwoju techniki, organizacji pracy i sposobie produkcji mogli dokonywać ogrom-

nych przekształceń środowiska, dostosowując je zadaniom zaspokajania potrzeb społecznych (Mazur 2007). Obecnie w dyskusji nad znaczeniem środowiska naturalnego dominują poglądy charakterystyczne dla posybilizmu geograficznego, rozwijającego się od początku XX wieku. Przedstawiciele posybilizmu dostrzegają wartość i istotność warunków naturalnych w kształtowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego, jednak przyroda nie stanowi determinanty tego rozwoju, a stwarza mu określone możliwości. Człowiek może dość swobodnie wybierać kierunki dalszego rozwoju jednocześnie, niebędąc w stanie całkowicie uniezależnić się od przyrody. Konieczność ochrony środowiska oraz racjonalnego gospodarowania jego walorami wpływa na wzrost kosztów działalności gospodarczej, ale nie stanowi całkowitej bariery dla rozwoju.

Celem niniejszego artykułu jest usystematyzowanie wiedzy na temat znaczenia uwarunkowań środowiskowych w procesie rozwoju regionalnego. Analiza wybranych teorii odnoszących się do wyjaśniania i interpretacji procesu rozwoju regionalnego, formułowanych na gruncie ekonomii i geografii społeczno-ekonomicznej, ma doprowadzić do ukazania zmian w pojmowaniu roli, jaką odgrywa środowisko w rozwoju regionu. Systematyzacja teorii i koncepcji rozwoju regionalnego pozwoli odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób najlepiej wyjaśniać wpływ uwarunkowań naturalnych na regionalne procesy rozwojowe. Pomimo powszechnego przekonania o wpływie środowiska na rozwój, w literaturze przedmiotu brakuje publikacji, które w sposób syntetyczny przedstawiają znaczenie przypisywane uwarunkowaniom środowiskowym w teoriach rozwoju regionalnego. Przedmiotowy artykuł stara się w części wypełnić tę lukę.

Rozważania prowadzone w niniejszym artykule obejmują dwie kategorie teorii rozwoju regionalnego. Pierwsza, to teoria rozwoju egzogenicznego, opartego na czynnikach zewnętrznych i prowadzonego w sposób odgórny. Druga grupa, to rozwijające się od kilku dziesięcioleci koncepcje rozwoju endogenicznego, którego podstawą jest wykorzystanie możliwości tkwiących w wewnętrznych zasobach regionu, który powinien posiadać prawo do pewnej autonomii w kształtowaniu swojego rozwoju. Osobna część artykułu jest poświęcona teorii rozwoju sustensywnego, stanowiącej efekt długotrwałej ewolucji poglądów na temat znaczenia środowiska dla rozwoju i w największym stopniu uwzględniającej rolę uwarunkowań środowiskowych w tym procesie.

ŚRODOWISKO NATURALNE W UJĘCIU TEORII ROZWOJU REGIONALNEGO – TEORIE ROZWOJU EGZOGENICZNEGO

Wśród teorii rozwoju egzogenicznego wyróżnia się dwie podgrupy. Pierwszą, powstałą najwcześniej, stanowią teorie rozwoju zrównoważonego, w których podstawą rozwoju regionalnego jest dążenie do osiągnięcia stanu równowagi gospodarki. Do tej grupy należą wyrosłe z klasycznej ekonomii ogólne teorie rozwoju oraz modele fazowe (Chądzyński i in. 2007). Obecnie na znaczeniu zyskują koncepcje odrzucające paradygmat wyrównawczy, formułowane od połowy XX wieku. Są to teorie polaryzacji, uznające nierównowagę w gospodarce za siłę sprawczą rozwoju (Gałązka 2011). Do tej grupy należą między innymi teoria biegunów wzrostu oraz koncepcja rdzeni i peryferii.

Problematykę rozwoju regionalnego w ujęciu ekonomii neoklasycznej podejmuje **neoklasyczna regionalna teoria wzrostu**, której podstawowy model sformułował A. Smith. Teoria

zakłada, że różnice w zakresie posiadanych przez region czynników rozwoju są likwidowane na skutek ich międzyregionalnego przemieszczania się, a przedsiębiorcy poszukują takiej lokalizacji, w której osiągną maksymalną użyteczność krańcową z zainwestowanego kapitału (Dyjach 2013). Doszukując się w tej teorii uwarunkowań środowiskowych rozwoju, można stwierdzić, że jeden z klasycznych czynników produkcji, czyli ziemia (jako czynnik niemobilny), determinowała w pewnym zakresie kierunek mobilności pozostałych czynników rozwoju, kapitału i pracy. Mimo to w teorii wzrostu gospodarczego A. Smitha źródłem bogactwa jest praca, a nie ziemia i przyroda (Janik i in. 2009). Środowisko przyrodnicze przez A. Smitha jest traktowane jako naturalna bariera wzrostu gospodarczego. Maksymalny poziom bogactwa (hipotetyczny stan stacjonarny), jaki może osiągnąć dany kraj czy region, wynika z zasobności środowiska przyrodniczego, tj. ilości dostępnych zasobów naturalnych, jakości gleby czy rodzaju klimatu oraz ze stopnia rozwoju ogólnocywilizacyjnego. Istotny w koncepcji A. Smitha jest również fakt, że samo wyposażenie danego kraju w zasoby naturalne nie stanowi czynnika przesądzającego o osiągniętym poziomie rozwoju. Podkreśla się tu znaczenie czynnika instytucjonalnego, którego działania mogą prowadzić do osiągnięcia maksymalnego poziomu bogactwa lub doprowadzić do stanu zacofania gospodarczego (Czaja i in. 1993).

Kontynuatorem myśli A. Smitha był twórca **koncepcji stagnacji sekularnej** D. Ricardo. Według niego stagnacja sekularna, czyli stan zerowego tempa wzrostu, jest w głównej mierze efektem zmniejszania się przychodów w rolnictwie oraz przemyśle wydobywczym, co stanowi istotę prawa malejącej produktywności ziemi (Fiedor i in. 2002). Prawo malejącej produktywności ziemi stanowi wyraz ekologicznej bariery wzrostu gospodarczego. D. Ricardo twierdził, że gospodarka osiągnie w pewnym momencie taki etap, że *wskutek (...) tego, że obszar ziemi jest ograniczony i grunty są różnej jakości, każdy umieszczony w nich kolejny nakład kapitału obniży stopę wydajności, gdy tymczasem zdolność ludności do rozmnażania się pozostaje zawsze bez zmian* (Ricardo 1957, s. 106–107). Malejąca produktywność ziemi wynika z rosnących nakładów pracy i kapitału, które człowiek kieruje wobec ziemi i jej zasobów. Jednocześnie, by móc utrzymać produkcję na stałym poziomie, przy zmniejszającej się wydajności ziemi, konieczna jest dalsza intensyfikacja nakładów kapitału i pracy. Prowadzi to do sięgania przez społeczeństwo po kolejne zasoby o coraz gorszej jakości (Pluskota 2007).

Problem ten w pewnym stopniu rozwiązuje sformułowana na gruncie koncepcji rozwoju regionalnego **teoria korzyści komparatywnych**, wiązana również z pracami D. Ricardo (Dyjach 2013). Teoria ta zakłada mobilność towarów a nie czynników produkcji, których wykorzystanie uzależnia m.in. od specyficznych dla danego kraju (regionu) warunków naturalnych. Uwarunkowania środowiskowe danego regionu można traktować jako czynnik uzasadniający specjalizację tego regionu w produkcji określonego dobra, dzięki temu jego wytwarzanie jest tańsze niż w innych regionach. Korzyści komparatywne, które uzyskują podmioty gospodarcze z tego tytułu, są zatem efektem ich odpowiedniej lokalizacji, która pozwala produkować taniej niż w innych regionach (Parysek 2001, Strzelecki 2008). Teoria korzyści komparatywnych podkreśla rolę naturalnych, przestrzennie zróżnicowanych czynników rozwoju. Współcześnie zachowuje ona szczególną aktualność tam, gdzie pozbawione substytucji uwarunkowania naturalne decydują o konkurencyjności regionów (Dyjach 2013).

Z pozostałych przedstawicieli ekonomii klasycznej, którzy poruszali problematykę środowiska w kontekście wzrostu gospodarczego, wymienić należy jeszcze J.S. Milla, który jako pierwszy ekonomista wyszedł poza kanon pojmowania środowiska wyłącznie jako źródła surowców (pogląd charakterystyczny dla A. Smitha czy D. Ricardo). J.S. Mill dostrzegł istotne znaczenie walorów estetycznych środowiska w kształtowaniu jakości życia człowieka (Fisher i Peterson 1976).

Rozważając kwestie środowiskowe w ujęciu teorii ekonomii klasycznej, na uwagę zasługuje również dorobek J.B. Saya, który wprowadził pojęcie usługi produkcyjnej czynników naturalnych. Jest to *pewna praca wykonywana przez glebę, powietrze, wodę, słońce, do której człowiek nie przykłada się w najmniejszej mierze, a która uczestniczy w tworzeniu nowego produktu...* (Say 1960, s. 106). Autor ten stwierdza, że *...przyroda jest prawie zawsze współniczką pracy człowieka i jego narzędzi* (Say 1960, s. 108). Zdolność produkcyjna czynników naturalnych bardzo ściśle łączy się ze zdolnością produkcyjną wytworów pracy ludzkiej i nie da się wyznaczyć jaki jest udział w produkcji każdego z tych czynników. J.B. Say polemizuje z poglądami A. Smitha i uważa, że podstawą bogactwa jest użyteczność środowiska naturalnego, a odpowiedni podział pracy jedynie podnosi jej wydajność. Podkreśla również fakt, że racjonalne wykorzystanie środowiska pozwala na oszczędzenie zasobów pracy i kapitału oraz jako pierwszy zauważa problem zanieczyszczenia środowiska jako nieuchronnego skutku produkcji oraz konsumpcji (Czaja i in. 1993).

Na gruncie ekonomii neoklasycznej, stanowiącej kontynuację myśli XVIII-wiecznych ekonomistów klasycznych, sformułowano m.in. **teorię efektów zewnętrznych**, której zastosowanie miało podstawowe znaczenie w analizie problemów środowiskowych, jako uwarunkowania współczesnego wzrostu gospodarczego (Fiedor i in. 2002). O korzyściach i niekorzyściach zewnętrznych w sposób ogólny pisał już A. Marshall pod koniec XIX wieku, jednak pojęcie efektów zewnętrznych w znaczeniu współczesnej ekonomii neoklasycznej wprowadził jego uczeń A.C. Pigou, a uszczegółowił T. Scitovsky. Efekty zewnętrzne występują, gdy jakaś osoba lub podmiot gospodarczy podejmuje działania wpływające na sytuację innych osób lub podmiotów gospodarczych i nie ponosi odpowiedzialności lub nie otrzymuje z tego tytułu żadnej rekompensaty (Stiglitz 2013). Istotną cechą efektów zewnętrznych jest to, że powstają w sposób niezamierzony lub przypadkowy i są skutkiem działalności zgodnej z prawem (Mishan 1971). Ekologiczne efekty zewnętrzne dotyczą zmian w środowiskowych warunkach gospodarowania wynikających z działań określonych podmiotów, które bezpośrednio negatywnie lub pozytywnie oddziałują na możliwości produkcyjne lub konsumpcyjne innych podmiotów (Fiedor i in. 2002).

Na bazie teorii efektów zewnętrznych powstała **neoklasyczna koncepcja ekologicznie uwarunkowanego wzrostu gospodarczego**, rozumianego jako proces charakteryzujący się utrzymywaniem poziomu jakości środowiska czy zanieczyszczenia na społecznie akceptowalnym poziomie. Równowaga ekologiczna stanowiąca specyficzną cechę omawianej koncepcji wzrostu polega na tym, że ilość emisji zanieczyszczeń powstających w wyniku produkcji i konsumpcji nie przekracza samoistnych zdolności środowiska do asymilacji zanieczyszczeń (Czaja i in. 1993). W teorii wzrostu uwarunkowanego ekologicznie wzrost ilości zanieczyszczeń jest pojmowany w bardzo uproszczony sposób. Stanowi wartość punktową, pewną jednorodną kategorię, która nie posiada wewnętrznej struktury (Janik i in. 2009). W obrębie modeli wzrostu uwarunkowanego ekologicznie można przedstawić zależności między wzrostem gospodar-

czym, zanieczyszczeniem środowiska a działalnością ochronną. Sformalizowanie pojęcia ekologicznych warunków brzegowych (niezbędnych dla zachowania równowagi ekologicznej) pozwoliło określić jakie absolutne i względne wielkości powinny charakteryzować dział ochrony środowiska, by można było utrzymać jakość środowiska na poziomie akceptowanym społecznie i nie naruszającym samoregulacji systemu przyrodniczego. Szczegółową charakterystykę modelu wzrostu uwarunkowanego ekologicznie w ekonomii neoklasycznej, a także postkeynesowskiej, przedstawiają Czaja i in. (1993) oraz Janik i in. (2009).

Kolejna teoria, **teoria bazy ekonomicznej** omawiana w niniejszym artykule, w odróżnieniu od poprzednich, została sformułowana na gruncie ekonomii postkeynesowskiej, odrzucającej pogląd o samodzielnej zdolności rynku do przywracania równowagi ekonomicznej i przypisującej duże znaczenie interwencji państwa w tym zakresie (Jabłońska 1999). Teoria bazy ekonomicznej została rozpowszechniona przez D.C. Northa i wiąże się głównie z problematyką rozwoju miast, natomiast w kontekście rozwoju regionalnego teoria ta sprowadza się do założenia, że rozwój regionu zależy głównie od działalności eksportowej (Strzelecki 2008). Wydaje się jednak zasadne poświęcić tej teorii nieco więcej uwagi z tego względu, że rozwój miast silnie oddziałuje na rozwój całego regionu. Ośrodki miejskie stanowią „motory wzrostu”, będące miejscem najintensywniejszego wytwarzania dóbr i usług, z których korzystają mieszkańcy całego regionu. Jednocześnie są one największymi, regionalnymi rynkami zbytu dla produktów wytwarzanych w regionie. Teoria bazy ekonomicznej dotyczy określenia roli endogenicznych i egzogenicznych (miastotwórczych) czynników rozwoju. Kluczową rolę w rozwoju odgrywają czynniki egzogeniczne, które są wykorzystywane do zaspokojenia zewnętrznych potrzeb. Wywołuje to pozytywne skutki zarówno w mieście (nowe miejsca pracy, dodatkowe dochody ludności i korzyści ogólnospołeczne), jak i w otoczeniu zewnętrznym miasta rozumianym jako region, gdzie konsumuje się wytworzone w mieście dobra i usługi. W regionie mogą powstawać również nowe miejsca pracy związane ze sprzedażą, magazynowaniem czy transportem wytworzonych w mieście dóbr czy usług (Parysek 2001). Rodzaj czynników egzogenicznych i sposób ich wykorzystania prowadzi do wykształcenia się charakterystycznych dla danego miasta funkcji zewnętrznych. Przewaga poszczególnych rodzajów funkcji określa szczegółowy typ miasta, wśród których można wyróżnić np. miasta przemysłowe, turystyczno-wypoczynkowe i węzły komunikacyjne (Przybyła 2010). Patrząc na wymienione typy funkcjonalne miast, łatwo dojść do wniosku, że odpowiednie uwarunkowania środowiskowe są niezbędnym czynnikiem do wykształcenia się określonej funkcji zewnętrznej i rozwoju miasta oraz regionu. Szczególnie oczywisty związek między środowiskiem naturalnym a funkcją miasta da się zauważyć w przypadku miast przemysłowych, rozwijających się dzięki dostępności odpowiednich zasobów naturalnych oraz w przypadku miast turystyczno-wypoczynkowych, które są atrakcyjne głównie ze względu na walory i jakość środowiska przyrodniczego.

Drugą kategorię teorii rozwoju egzogenicznego stanowią teorie polaryzacyjne, w ramach których zasadnicze znaczenie dla wyjaśnienia postępującego różnicowania się poziomu rozwoju regionalnego posiadają teoria biegunów wzrostu oraz koncepcja rdzeni i peryferii (Churski 2011).

Podstawą **teorii biegunów wzrostu**, autorstwa F. Perroux, jest istnienie dużych, innowacyjnych i szybko rozwijających się przedsiębiorstw, z których promieniują impulsy rozwojowe do

innych firm stanowiących ich otoczenie gospodarcze (Bajerski 2013). Stopniowo rozwijano pojęcie bieguna wzrostu, który zaczął być pojmowany nie tyle jako zakład przemysłowy, ale jako pewne punkty w przestrzeni, obszary wzrostu, generujące rozwój rozprzestrzeniający się następnie w różny sposób, przynosząc zróżnicowane efekty dla całości gospodarki (Churski 2011). Obecnie za kluczowy warunek rozwoju biegunów wzrostu uważa się koncentrację branż innowacyjnych, przyciągających dalsze czynniki wytwórcze oraz dostęp do zasobów wiedzy i wysoce wykwalifikowanego kapitału ludzkiego. Rozwój gospodarki regionu uzależniony jest od utrzymywania przewagi konkurencyjnej, która uzależniona jest głównie od stałego generowania lub adaptacji nowych technologii, doskonalenia procesów produkcyjnych, wprowadzania nowych rozwiązań organizacyjnych oraz wiedzy (Gaczek 2010). Z teorią biegunów wzrostu wiąże się negatywne zjawisko „wymywania” przez biegun czynników rozwoju z otoczenia. Prowadzi ono do dalszego pogłębiania dysproporcji rozwojowych między biegunem wzrostu a obszarem peryferyjnym (Churski 2011). Specyficzne uwarunkowania środowiskowe mogą sprzyjać „wymywaniu” czynników rozwoju przez biegun. W.M. Gaczek (2010) zwraca uwagę na fakt, że koncentracja działalności wokół eksploatacji złóż mineralnych czy enklawy dostępu do wody i innych zasobów przyczyniły się do wyalienowania metropolii z otoczenia, które nazywa „katedrami na pustyni” otoczonymi slumsami. Jest to sytuacja charakterystyczna głównie dla krajów biednego południa. Bieguny wzrostu wskutek dynamicznej koncentracji działalności gospodarczej i wszelkiego rodzaju kapitału stanowią ogromne źródła zanieczyszczeń emitowanych do środowiska (Duché 2010). Pogarszająca się z tego tytułu jakość życia powoduje, że mieszkańcy miast, zwłaszcza w krajach lepiej rozwiniętych, coraz intensywniej migrują na tereny podmiejskie. Jednym z czynników postępującej suburbanizacji jest właśnie chęć zamieszkania w zdrowym otoczeniu, z dala od zanieczyszczeń generowanych przez miasto (Małek 2011). Niestety, suburbanizacja w polskich warunkach przybiera postać niekontrolowanego rozlewania się miast (*urban spraw*). W ten sposób negatywne oddziaływanie biegunów wzrostu na środowisko naturalne, na swoje otoczenie, ulega ustawicznej intensyfikacji.

Druga z teorii nawiązująca do rozwoju spolaryzowanego, czyli **koncepcja rdzeni i peryferii**, autorstwa J. Friedmanna, zakłada istnienie dwóch rodzajów obszarów (rdzeni i peryferii), których wzajemne relacje przyczyniają się do rozwoju regionalnego. Zdaniem J. Friedmanna, po fazie wczesnej industrializacji działalność produkcyjną i usługową najbardziej konkurencyjnych przedsiębiorstw lokowano w rdzeniach, obszarach centralnych dominujących nad otoczeniem. W ten sposób wytworzył się układ przestrzenny polaryzacji rozwoju, w którym przewaga obszarów rdzeniowych nad peryferiami wynika z ich dużej zdolności do zmian innowacyjnych oraz opiera się na procesie przejmowania „bardziej dynamicznych elementów” z regionów bardziej statycznych (Churski 2011). Środowisko naturalne i sposób jego ochrony stanowią jeden z aspektów decydujących o tym, czy dany obszar można zakwalifikować do obszarów rdzeniowych, czy też peryferyjnych. Luka polskich regionów w zakresie ochrony środowiska w stosunku do państw Europy Zachodniej była wymieniana w literaturze jako jeden z elementów spowalniających zbliżenie się polskiej gospodarki w kierunku rdzenia europejskiego, za jaki uważa się Unię Europejską (Bagdziński i in. 1995). Wydaje się, że problem ten pozostaje

wciąż aktualny, biorąc pod uwagę wymogi Unii Europejskiej w zakresie ochrony środowiska, jakim musi sprostać Polska w obecnej perspektywie finansowej¹.

ŚRODOWISKO NATURALNE W UJĘCIU TEORII ROZWOJU REGIONALNEGO – TEORIE ROZWOJU ENDOGENICZNEGO

Teorie rozwoju endogenicznego stanowią bardzo młodą grupę teorii rozwoju regionalnego. Zaczęto je formułować od połowy lat 70. XX wieku w efekcie rozważań nad możliwymi ścieżkami rozwoju dla regionów peryferyjnych, w przypadku których działania opierające się na teoriach egzogenicznych, zakładających, że wsparcie zewnętrzne rozwiąże problem rosnącej dywergencji rozwoju, okazały się nieskuteczne.

Pierwszą z teorii omawianych w tej części artykułu jest **koncepcja regionu uczącego się**, przypisywana również do grupy tzw. mezoteorii rozwoju regionalnego posiadających zarówno elementy teorii rozwoju endogenicznego (zaznaczają autonomiczność regionu w formułowaniu celów rozwojowych), jak i elementy teorii rozwoju egzogenicznego, w których zasadniczymi czynnikami rozwoju są czynniki zewnętrzne i instytucjonalne, a rozwój zaczyna się w centrach aglomeracyjnych i stopniowo rozprzestrzenia się na obszary peryferyjne (Gałązka 2011). Podstawą rozwoju w koncepcji regionu uczącego się jest ciągły proces wytwarzania innowacji i zdolność adaptacji do zmieniających się uwarunkowań rynkowych. W celu intensyfikacji tego procesu należy stymulować czynniki odpowiedzialne za rozwój nauki, badań, doskonalenie kadr oraz stosowanie wysokiej technologii w przedsiębiorstwach. R. Florida (2013) uważa, że współczesny kapitalizm opierający się na wartości inteligencji i pracy intelektualnej, jako źródle największych zysków, determinuje konieczność rozwoju regionów uczących się. Wymaga to zapewnienia wielu powiązanych ze sobą infrastruktur ułatwiających przepływ wiedzy i innowacyjnych pomysłów. Aktualne problemy środowiskowe stanowią podstawę do prężnego rozwoju innowacji ekologicznych, które umożliwiają obniżenie zużycia energii, ilości zużywanych materiałów, wydłużenie okresu eksploatacji maszyn, a także zminimalizowanie ilości wytwarzanych odpadów przy jednoczesnym generowaniu korzyści ekonomicznych. Ekoinnowacje mogą być jednym ze sposobów podnoszenia konkurencyjności regionu, a dalej zapewnienia dynamiki jego rozwoju (Araszkiewicz 2012).

Rozważając środowiskowe uwarunkowania rozwoju regionalnego, należy zwrócić uwagę na **koncepcję niezależnego rozwoju regionalnego**, która stanowi odpowiedź na problemy rozwojowe regionów peryferyjnych krajów wysoko rozwiniętych. Koncepcja ta, z jednej strony, w wyraźny sposób zaznacza konieczność uwzględnienia kwestii związanych ze środowiskiem naturalnym w procesie rozwoju regionalnego, z drugiej strony – problem ten został zarysowany bardzo ogólnie jako postulat integracji aspektu ekologicznego z aspektem ekonomicznym i społecznym. Wśród głównych problemów rozwojowych regionów peryferyjnych można wyróżnić: słabo rozwiniętą infrastrukturę społeczeństwa informacyjnego, niskie umiejętności kapitału ludzkiego, fragmentaryczne powiązania lokalnych sieci gospodarczych, niski poziom rozwoju

---

¹ Wymogi te dotyczą głównie spełnienia założeń strategii Europa 2020 dotyczących zmniejszenia emisji CO₂ o 20%, wzrostu efektywności energetycznej o 20% i zwiększenia udziału energii z odnawialnych źródeł o 20%.

społeczeństwa obywatelskiego, nieefektywne instytucje regionalne oraz ograniczone powiązania z otoczeniem (Wróblewski 2012). Stöhr (1990) zauważa, że problemy związane z restrukturyzacją regionalnej gospodarki i bezrobociem w regionach peryferyjnych mogą być efektywnie rozwiązywane dzięki lokalnym inicjatywom prorozwojowym, którym towarzyszy wzrost świadomości dotyczącej konieczności mobilizowania dodatkowych, lokalnych zasobów. Wśród podstawowych założeń koncepcji niezależnego rozwoju regionalnego wymienia się uwzględnienie aspektu ekologicznego, aktywizację powiązań wewnątrzregionalnych, wykorzystanie potencjału endogenicznego oraz podejmowanie działań w sferach: ekologicznej, politycznej, ekonomicznej oraz socjokulturowej (Gałązka 2011). W koncepcji niezależnego rozwoju regionalnego region traktowany jest jako podmiot rozwoju a nie przedmiot. Upodmiotowiony region musi dysponować narzędziem niezbędnym do rozwiązywania regionalnych problemów rozwoju. Za takie narzędzie uznaje się kompleksową strategię regionalną uwzględniającą obok aspektów gospodarczych, społecznych i kulturowych również aspekty ekologiczne.

Uszczegółowieniem koncepcji niezależnego rozwoju regionalnego jest **teoria wykorzystania potencjału endogenicznego**, która zakłada efektywne wykorzystanie czynników rozwojowych tkwiących w przestrzeni regionu peryferyjnego, które są pomijane w dominującym obecnie przestrzennym podziale pracy oraz specjalizacji produkcji. Potencjał endogeniczny regionu to dodatkowe możliwości rozwojowe tkwiące w czynnikach produkcji, potencjale inwestycyjnym obszarów peryferyjnych, obiegu wewnątrzregionalnym i innowacyjności środowiska regionalnego (Strzelecki 2008). Środowisko naturalne, traktowane jako jeden z czynników rozwojowych obszarów peryferyjnych i składowa potencjału endogenicznego regionu, może stanowić podstawę do wytyczenia alternatywnej ścieżki rozwoju (Skubiak 2013). Dotyczy to szczególnie obszarów posiadających wyjątkowe walory środowiskowe i krajobrazowe sprzyjające rozwojowi dochodowego rolnictwa ekologicznego oraz turystyki. Jednocześnie należy pamiętać, że wysokie walory środowiskowe (stanowiące czasami najistotniejszy zasób endogeniczny obszarów peryferyjnych) i związane z nimi restrykcyjne formy ochrony przyrody mogą stanowić barierę dla rozwoju przez znaczne ograniczenie możliwości zagospodarowania (Churski 2013).

KONCEPCJA ROZWOJU SUSTENSYWNEGO

Rozważając środowiskowe uwarunkowania rozwoju regionalnego w kontekście teoretycznym, szczególną uwagę należy zwrócić na koncepcję rozwoju sustensywnego, popularnie nazywanego rozwojem zrównoważonym. W niniejszym opracowaniu zdecydowano się na termin „rozwój sustensywny” ponieważ, zdaniem autora, jest to najlepsza propozycja polskiego nazewnictwa dla praktycznie nieprzetłumaczalnego angielskiego terminu *sustainable development*². Koncepcja rozwoju sustensywnego wiąże się z teoriami rozwoju endogenicznego, kładącymi większy nacisk na uwzględnianie uwarunkowań ekologicznych w procesie rozwoju, jednocześnie jest na tyle uniwersalna, że zdecydowano wyodrębnić ją jako osobną kategorię teorii rozwoju. Początki idei rozwoju sustensywnego sięgają lat 70. XX wieku i wiążą się ze

---

² Problem polskiego nazewnictwa koncepcji rozwoju sustensywnego (zrównoważonego) omawiają w swoich pracach m.in.: Trzepacz (2012), Janikowski (2007) i Zegar (2007).

wzrostem ekologicznej świadomości, rozpoznaniem negatywnego wpływu cywilizacji naukowo-technicznej na środowisko, a dalej z zauważeniem znaczenia wpływu zdegradowanego środowiska na zdrowie człowieka. W 1987 roku ONZ zatwierdziła raport „Nasza Wspólna Przyszłość” przygotowany przez Światową Komisję ds. Środowiska i Rozwoju, pod przewodnictwem G.H. Brundtland. Publikacja tego raportu uznawana jest za wydarzenie, które nadało sens i znaczenie pojęciu rozwoju sustensywnego (Zatorska-Sadurska 1995). Rozwój zrównoważony zgodnie z raportem jest określany jako taki rozwój, który zapewnia zaspokojenie potrzeb zarówno obecnego, jak i przyszłych pokoleń, który obejmuje dwie główne idee³:

1. Idea zaspokojenia potrzeb, szczególnie potrzeb podstawowych najbiedniejszych mieszkańców świata;
2. Idea ograniczeń możliwości środowiska w zaspokajaniu obecnych i przyszłych potrzeb, które to ograniczenia wynikają z istniejącego stanu technologii oraz organizacji społecznej.

Koncepcja rozwoju sustensywnego bardzo szybko zyskała akceptację i olbrzymią popularność, której efektem jest powszechna obecność rozwoju zrównoważonego w dyskusji publicznej, prawodawstwie każdego szczepła oraz literaturze naukowej. Zasadniczą ideą omawianego rozwoju jest integrowanie trzech głównych aspektów, łańdów czy celów: społecznego, ekonomicznego i środowiskowego (Zatorska-Sadurska 1995, Sage 1999, Janikowski 2007, Dobrzańska i in. 2010, Ikerd 2012, Trzepacz 2012 a). W literaturze można spotkać również rozwinięcie tej swoistej triady rozwoju sustensywnego o łańd polityczno-instytucjonalny, formułujący uwarunkowania i strategiczne cele działania odnoszące się do wszystkich pozostałych wymiarów rozwoju zrównoważonego (Janikowski 2007) oraz o łańd przestrzenny, którego istotą jest integrowanie w przestrzeni łańd społecznego, ekonomicznego i środowiskowego (Janikowski 2007, Trzepacz 2012 a).

Ważną kwestią jest również właściwe rozumienie relacji między poszczególnymi wymiarami rozwoju sustensywnego. Bosselmann (2008) wyraża dość radykalny pogląd na tę kwestię, twierdząc, że postrzeganie wymiarów: ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, jako elementów o jednakowym znaczeniu dla rozwoju, stanowi największe nieporozumienie tej koncepcji i stanowi największą przeszkodę w osiągnięciu sprawiedliwości społecznej i gospodarczej. Należy zdać sobie sprawę z istotności ekologicznego rdzenia koncepcji rozwoju zrównoważonego, bowiem „istnieje ekologiczny rozwój zrównoważony, albo nie ma rozwoju zrównoważonego w ogóle” (Bosselmann 2008, s. 23). Zatem relacje między sferą środowiskową, społeczną i gospodarczą posiadają charakter hierarchiczny. Ikerd (2012) obrazuje te zależności w bardzo sugestywny sposób, porównując je ze strukturą ludzkiego organizmu. Środowisko można przyrównać do ludzkiego ciała, społeczeństwo stanowi system krwionośny a gospodarka jest sercem. Celem serca jest wyłącznie pompowanie krwi, a przez to zapewnienie prawidłowego funkcjonowania systemu krwionośnego. Z kolei system krwionośny ma za zadanie dostarczać składniki niezbędne do utrzymania całego ciała w dobrej kondycji. Zatem cel funkcjonowania serca i układu krwionośnego polega wyłącznie na utrzymaniu ciała przy życiu. Możliwości wyższych poziomów organizacji zależą od funkcjonowania niższych pozio-

---

³ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future.

mów. Jeżeli praca serca lub choćby kilku tętnic zostanie zakłócona, odbija się to znacznym uszczerbkiem na kondycji całego organizmu. Jednocześnie możliwości serca czy układu krążenia nie mają większego znaczenia, jeżeli organizm umiera z powodu braku właściwego funkcjonowania innych układów. Wracając do hierarchicznego układu środowisko–społeczeństwo–gospodarka, cele funkcjonowania gospodarki muszą być zaczerpnięte ze społeczeństwa, natomiast cele społeczeństwa muszą zostać wywiedzione ze środowiska. Natomiast stan gospodarki wpływa na możliwości społeczeństwa, a społeczeństwo wpływa na możliwości środowiska. Problemy związane z degradacją środowiska i wyczerpywaniem zasobów naturalnych są dowodem na to, że możliwości środowiska naturalnego są w znacznym stopniu zależne od funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki. Jednocześnie logiczne jest, że skoro społeczeństwo i gospodarka stanowią część środowiska, to jego „zdrowie” w najwyższym stopniu rzutuje na „kondycję” społeczeństwa i gospodarki. W pewnym momencie jednak wszelkie analogie przestają mieć znaczenie, ponieważ o ile ludzki organizm nie może istnieć bez serca i krwiobiegu, o tyle nic nie wskazuje na to, by natura nie poradziła sobie bez człowieka i jego gospodarek.

Rozwój sustensywny często uważany jest za abstrakcyjną ideę, pewną utopistyczną wizję, niemożliwą do zrealizowania. Problem ten porusza Płachciak (2011), którego rozważania prowadzą do wniosku, że rozwój zrównoważony, mimo elementów utopijnych (pewien pożądany model rzeczywistości), nie może być traktowany jako nierealistyczna wizja życia społecznego. Pisze on, że *konceptcja rozwoju zrównoważonego narodziła się jako rezultat dyskusji mającej na celu wypracowanie racjonalnych rozwiązań dotyczących najbardziej nabrzmiałych międzynarodowych i globalnych problemów społecznych, gospodarczych i ekologicznych. Została opracowana w zupełnie innym nastawieniu niż radykalne rozwiązania „kwestii ekologicznej”, promowane przez różne środowiska ekofilozoficzne i ekoetyczne. Nie zawiera ona wiary w osiągnięcie nowych doskonalszych światów, w których nastanie wolność, równość, braterstwo, znikną choroby, nieszczęścia oraz wszystko będzie lepsze i piękniejsze. Język programów rozwoju zrównoważonego pozwala na prowadzenie badań naukowych o charakterze multidyscyplinarnym i interdyscyplinarnym, co sprzyja tworzeniu holistycznego modelu rzeczywistości* (Płachciak 2011, s. 94). W podobnym tonie wypowiada się Trzepacz (2012 a), który uznaje rozwój sustensywny za zbiór konkretnych wytycznych do modelowania rozwoju społeczno-gospodarczego, które są powszechnie znane, akceptowane i wdrażane, szczególnie w warunkach Unii Europejskiej.

Uniwersalny charakter koncepcji rozwoju sustensywnego pozwolił na tworzenie rozwiązań licznych, konkretnych problemów rozwojowych. Trzepacz (2012 b) wymienia już powstałe opracowania naukowe z tego zakresu. Na ich podstawie można wyróżnić następujące obszary gospodarki, których problemy można rozwiązać na podstawie koncepcji rozwoju sustensywnego:

- gospodarka przestrzenna,
- turystyka,
- gospodarka leśna,
- transport,
- energetyka,
- gospodarka rolna.

Nie jest to oczywiście katalog zamknięty. Zasadne byłoby również włączenie do niego np. problemów gospodarki wodnej i gospodarki odpadami, na które wskazują między innymi Clini i in. (2008) oraz Berdo (2006).

Rozwój sustensywny bardzo silnie wiąże się z rozwojem regionalnym. Jedno z trzech praw ekorozwoju, na których opierają się jego zasady, zostało sformułowane wprost jako prawo regionu. Zgodnie z tym prawem *rozwój regionów jest zależny od uwarunkowań przyrodniczych i woli mieszkańców, a cele ich rozwoju powinny być powiązane ze specyfiką danego regionu* (Trzepacz 2012 b, s. 43). Do rozwoju regionalnego można również odnieść postulat Janikowskiego (2007) dotyczący istoty rozwoju lokalnego, którą stanowi zrównoważone i trwałe wykorzystanie wszystkich lokalnie (regionalnie) dostępnych kapitałów, dokonywane w oparciu o działania partnerskie w ramach procesu demokratycznego. Wiąże się to ściśle z zasadą subsydiarności, o której pisze Ponikowski (2008), zgodnie z którą odpowiedzialność za zrównoważony rozwój spoczywa głównie na lokalnych społecznościach, ponieważ im większa decentralizacja działań w tym zakresie, tym skuteczniejsza realizacja idei zrównoważonego rozwoju.

W kontekście sustensywnego rozwoju regionu bardzo ważną kwestią jest określenie sposobu jego mierzenia oraz ustalenie pewnych podstawowych wytycznych i kryteriów, które pozwolą na ocenę rozwoju regionu pod kątem spełniania wymogów sustensywności. Istnieje obszerny zbiór wskaźników rozwoju sustensywnego pozwalających zobrazować stopień realizacji strategii rozwoju sustensywnego. Ze względu na duży dostęp do katalogów takich wskaźników, uznano za nieuzasadnione wymienianie ich w niniejszym artykule. Listy wskaźników rozwoju zrównoważonego można znaleźć w wielu opracowaniach naukowych (Fiedor i in. 2002, Bell i Morse 2003, Zegar 2007, Ryszawska 2013) oraz publikacji Głównego Urzędu Statystycznego⁴. Zdaniem autora, do określenia zrównoważonego charakteru rozwoju regionu można wykorzystać koncepcję efektywności regionalnej, która stanowi miarę stopnia racjonalności procesu rozwoju regionalnego (Bagdziński i in. 1995). Efektywność regionalna jest, podobnie jak rozwój zrównoważony, kategorią wielowymiarową, łączącą następujące elementy:

1. Regionalną efektywność ekonomiczną, rozumianą jako suma ekonomicznej efektywności podmiotów gospodarczych działających na obszarze regionu. Można ją opisać np. za pomocą wskaźników produkcji regionalnej lub dochodu regionalnego.
2. Regionalną efektywność społeczną, ujmowaną jako zdolność regionu do tworzenia dobrobytu obejmującą efektywne zaspokajanie potrzeb społecznych, efektywną realizację społecznych celów rozwoju regionu. Efekty społeczne mogą być określane za pomocą następującego zestawu cech: poziom bezrobocia, liczba mieszkań, liczba samochodów osobowych, liczba osób z wyższym wykształceniem, umieralność niemowląt itp.
3. Regionalną efektywność techniczną dotyczącą technicznego oraz technologicznego aspektu procesów rozwojowych i polegającą na ocenie jakości i nowoczesności wyrobów oraz ich wartości użytkowej. Określenie regionalnej efektywności technicznej polega na porównaniu

---

⁴ Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski. Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice, 2011, dostęp 26.02.2014, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_wskazniki_zrownowazonego_rozwoju_Polski_us_kat.pdf

uzyskanych w regionie materialnych wyników określonej działalności z przeciętnym poziomem krajowym czy standardami światowymi. Zasadne wydaje się zorientowanie analizy efektywności technicznej na działalności innowacyjnej regionu, która może obejmować liczbę zgłaszanych patentów i wynalazków, wartość nakładów na badania i rozwój czy dostęp do Internetu.

4. Regionalną efektywność ekologiczną odnoszącą się do skutków oddziaływania człowieka na środowisko naturalne. Obejmuje ona nie tylko minimalizację szkód i strat w środowisku, ale przede wszystkim sposób gospodarowania środowiskiem tak, aby móc zachować jego zdolność do reprodukcji rozszerzonej (nie tylko odtworzenie, ale również powiększenie jego zasobów). Efektywność ekologiczna może być określana na podstawie ocen poszczególnych elementów środowiska naturalnego według stanu przed i po określonej fazie działalności regionu lub porównania cech ocen z pewnymi stanami przeciętnymi czy normami ustalonymi teoretycznie.

Przedstawiony model efektywności regionalnej uwzględnia wszystkie relacje między najistotniejszymi zmiennymi opisującymi działalność w regionie. Obejmuje związki między efektami: ekonomicznymi, społecznymi, technicznymi i środowiskowymi (tabela 1).

Tabela 1. Model efektywności regionalnej

Czynniki	Regionalny efekt ekonomiczny E	Regionalny efekt społeczny S	Regionalny efekt techniczny T	Regionalny efekt środowiskowy Ś
Regionalny efekt ekonomiczny E	X	S/E	T/E	Ś/E
Regionalny efekt społeczny S	E/S	X	T/S	Ś/S
Regionalny efekt techniczny T	E/T	S/T	X	Ś/T
Regionalny efekt środowiskowy Ś	E/Ś	S/Ś	T/Ś	X

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bagdziński i in. 1995.

Do pomiaru zależności między wymiarami sustensywnego rozwoju regionu proponuje się uproszczenie powyższego modelu, polegające na uwzględnieniu wyłącznie efektów ekonomicznych (E), społecznych (S) i środowiskowych (Ś). Efekty techniczne (T), jako pochodna innowacyjności regionu, mogą zostać włączone do kategorii efektów ekonomicznych. Jednocześnie grupa innowacji, wyodrębniona ze względu na ich przeznaczenie, którym jest wspieranie kapitału środowiskowego, może stanowić element regionalnego efektu środowiskowego. Polem dla rozwoju tego rodzaju innowacji jest między innymi energetyka odnawialna czy nowoczesne środki transportu uniezależnione od paliw konwencjonalnych.

PODSUMOWANIE

Charakterystyka teorii rozwoju regionalnego, przedstawiona w niniejszym artykule, pozwoliła w sposób syntetyczny przedstawić różnorodność podejść wyjaśniających wpływ uwarunkowań naturalnych na rozwój regionalny oraz uwidoczniała znaczące zmiany w pojmowaniu zasadniczej roli środowiska w procesach rozwojowych.

Pierwsze teorie rozwoju egzogenicznego, oparte na paradygmacie wyrównawczym, traktowały środowisko naturalne wyłącznie jako źródło naturalnych czynników produkcji, czyli surowców naturalnych niezbędnych dla zapewnienia ciągłości wzrostu gospodarczego. Jednocześnie zauważano w nich już problem bariery ekologicznej rozwoju, związanej z ograniczonością zasobów naturalnych. Teorie te nie wskazywały jednak rozwiązań tego problemu. Zakładały jedynie postępujący wzrost nakładów pracy i kapitału oraz sięganie po kolejne zasoby naturalne o coraz gorszej jakości celem utrzymania produkcji na stałym poziomie. Równowaga ekologiczna i kwestia zanieczyszczeń środowiska ujmowana była w tych teoriach w sposób bardzo ogólny i uproszczony. Ponadto znaczenie degradacji środowiska było rozpatrywane jedynie w odniesieniu do wymiaru czysto ekonomicznego, bez uwzględniania konsekwencji dla rozwoju w wymiarze społecznym i środowiskowym.

Teorie rozwoju egzogenicznego z grupy teorii polaryzacyjnych praktycznie nie uwzględniały istotności uwarunkowań środowiskowych dla rozwoju. Teorie te głównie znaczenie przypisywały obszarom koncentracji działalności produkcyjnej i innowacyjnej (bieguny wzrostu), z których następowało „rozlewanie się” tendencji rozwojowych na obszary peryferyjne. Wydaje się jednak zasadne rozwinięcie tych teorii o kwestie środowiskowe, ponieważ akumulacja działalności gospodarczej na stosunkowo małej przestrzeni rodzi istotne problemy środowiskowe, negatywnie wpływające na dalszy rozwój biegunów wzrostu. Ponadto specyficzne warunki środowiska naturalnego mogą sprzyjać negatywnemu zjawisku „wymywania” czynników rozwoju z obszarów peryferyjnych. Zauważono również, że stosunek do środowiska naturalnego i jego ochrony stanowi pewien wyznacznik „rdzeniowości” lub „peryferyjności” danego regionu. Regiony rdzeniowe cechuje większa dbałość o środowisko naturalne przejawiająca się podejmowaniem intensywniejszych działań w zakresie ochrony środowiska.

W teoriach rozwoju endogenicznego, opierających swoje założenia na potencjale tkwiącym wewnątrz regionu, uwarunkowaniom środowiskowym przypisywano o wiele większe znaczenie dla procesów rozwojowych. Dostrzeżono w nich między innymi, że jakość środowiska, stanowiąca element warunkujący poziom życia ludzi, wpływa pośrednio na występowanie odpowiedniego kapitału społecznego i instytucjonalnego, od których zależy rozwój działalności innowacyjnej, której przypisuje się decydującą rolę w kształtowaniu rozwoju regionalnego. Teorie rozwoju endogenicznego postulują szerokie włączanie aspektu środowiskowego w proces programowania rozwoju na szczeblu regionalnym. Uwarunkowania środowiskowe mogą stanowić podstawę do wytyczenia alternatywnych ścieżek rozwoju, zwłaszcza dla regionów peryferyjnych charakteryzujących się wybitnymi walorami środowiskowymi. Oddolne inicjatywy oraz podejmowanie działań między innymi w sferze ekologicznej przyczyniają się do uaktywnienia dodatkowych, regionalnych zasobów.

Ewolucja poglądów dotyczących znaczenia środowiska naturalnego dla procesów rozwojowych doprowadziła do powstania koncepcji rozwoju sustensywnego. Jej podstawą jest konieczność uwzględniania wymogów środowiska naturalnego w kształtowaniu rozwoju celem zapewnienia jego trwałości. Dostosowanie się do potrzeb środowiska i maksymalne przeciwdziałanie jego dalszej degradacji stanowi warunek konieczny dla osiągnięcia pożądanego rozwoju w wymiarach społecznym i ekonomicznym. Koncepcja rozwoju sustensywnego tworzy podstawy programo-

wania i prowadzenia działań w konkretnych obszarach problemowych rozwoju regionalnego, wśród których wyróżnia się: gospodarkę przestrzenną, turystykę, gospodarkę leśną, transport, energetykę, gospodarkę rolną, gospodarkę odpadami oraz gospodarkę wodną. Zrealizowanie skonkretyzowanych celów zrównoważonego rozwoju w ramach tych obszarów powinno zapewnić trwałość rozwoju i rozwiązać problem ekologicznej bariery rozwoju społeczno-gospodarczego, który formułowali już XVIII-wieczni klasycy ekonomii.

Analiza wybranych teorii rozwoju regionalnego obrazuje jak znacznym zmianom uległy poglądy na temat znaczenia środowiska naturalnego w procesach rozwojowych. Początkowo uznawano je wyłącznie za źródło surowców naturalnych dla działalności gospodarczej, decydującej o rozwoju. Następnie dostrzeżono w środowisku czynnik w sposób pośredni wpływający na działalność prorozwojową regionu. Ostatecznie nadano mu status pewnej nadrzędnej wartości, determinanty, od której zależy prawidłowy rozwój regionalny we wszystkich jego wymiarach, co skutkuje koniecznością uwzględniania środowiska w procesie programowania i realizacji współczesnej polityki rozwoju.

PIŚMIENNICTWO

- Araszkiewicz K.** 2012. Innowacje ekologiczne a konkurencyjność gospodarki regionu, praca doktorska, Uniw. Ekon. w Poznaniu, Poznań, przeglądamo 4.07.2014, http://www.wbc.poznan.pl/Content/226563/Rozprawa_K.Araszkiewicz_Ekoinnowacje_05.04.2012_v.1.10.pdf (09.04.2012).
- Bagdziński S.L., Kosiedowski W., Marszałkowska M.** 1995. Ekonomiczne założenia rozwoju i restrukturyzacji regionu w warunkach transformacji systemowej, w: *Polityka rozwoju regionalnego w okresie transformacji systemowej*. Red. S.L. Bagdziński, W. Maik, A. Potoczek. Toruń, Wydaw. Uniw. Mikołaja Kopernika, 35–72.
- Bajerski A.** 2013. Przegląd wybranych teorii rozwoju regionalnego, w: *Rola obszarów metropolitalnych w polityce regionalnej i rozwoju regionalnym*. Red. W. Kisiąła, B. Stępiński. Poznań, Wydaw. Uniw. Ekon. w Poznaniu, 8–21.
- Bell S., Morse S.** 2003. *Measuring Sustainability: Learning by Doing*. London, Earthscan.
- Berdo J.** 2006. Zrównoważony rozwój, w stronę życia w harmonii z przyrodą. Sopot, Earth Conservation, http://www.sopockainicjatywa.org/earth/rozwoj_pdf/Zrownowazony-rozwoj-calosc.pdf, (30.01.2014).
- Bosselmann K.** 2008. *Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance*, Ashgate Publishing Group, Abingdon, ISBN 978-07-54-67355-2.
- Chądzyński J., Nowakowska A., Przygodzki Z.** 2007. *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*. Warszawa, Wydaw. CeDeWu Sp. z o.o., ISBN 978-83-75-56425-9.
- Churski P.** 2011. Obszary wzrostu i obszary stagnacji gospodarczej w Polsce – kontekst teoretyczny, w: *Zróżnicowania regionalne w Polsce*. Red. P. Churski, Warszawa, Biuletyn KPZK PAN, Zesz. 248, 9–43.
- Churski P.** 2013. Szanse i zagrożenia rozwoju obszarów peryferyjnych Przykład Bieszczad, w: *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów*. Red. E. Małuszyńska, Poznań, Bogucki Wydaw. Nauk., 225–240.
- Clini C., Musu I., Gullino M.L.** 2008. *Sustainable Development and Environmental Management: Experiences and Case Studies*. Dordrecht, Springer, ISBN 978-14-02-06598-9.
- Czaja S., Fiedor B., Jakubczyk Z.** 1993. *Ekologiczne uwarunkowania wzrostu gospodarczego w ujęciu współczesnej teorii ekonomii*. Białystok, Wydaw. Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych w Białymstoku, ISBN 978-83-85-79200-0.
- Dobrzańska B., Dobrzański G., Kielczewski D.** 2010. *Ochrona środowiska przyrodniczego*. Warszawa, Wydaw. Nauk. PWN, ISBN 978-83-01-15495-0.
- Duché G.** 2010. Metropolizacja, niezrównoważony wzrost a model globalnej akumulacji. Łódź, *Acta Univ. Lodz. Folia Oecon.* 245/2010, 5–19.
- Dyjach K.** 2013. Teorie rozwoju regionalnego wobec zróżnicowań międzyregionalnych. Lublin, *Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, Vol. XLVII, 1, Sect. H, Oecon.*, 49–59.

- Florida R.** 2013. The learning region, w: *Regional innovation, knowledge and global change*. Red. Z.J. Acs, New York, Routledge, 231–239.
- Fiedor B. (red.), Czaja S., Graczyk A., Jakubczyk Z.** 2002. *Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, Warszawa, Wydaw. C.H. Beck, ISBN 83-71108-68-0.
- Fisher A.C., Peterson F.M.** 1976. The Environment in economics: a survey. *J. Econ. Literat.*, Vol. 14, iss. 1, *Am. Econ. Assoc.*, 1–33, [http://myweb.astate.edu/gguha/Courses/EnvEcon/Fisher%20Environment Survey.pdf](http://myweb.astate.edu/gguha/Courses/EnvEcon/Fisher%20Environment%20Survey.pdf) (27.01.2014).
- Gaczek W.M.** 2010. Metropolia jako źródło przewagi konkurencyjnej gospodarki regionu, Łódź, *Acta Univ. Lodz. Folia Oecon.* 246/2010, 5–21.
- Gałązka A.** 2011. Czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego, w: *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce*. Red. Z. Strzelecki, Warszawa, Oficyna Wydaw. SGH w Warszawie, 13–48.
- Ikerd J.** 2012. *Essentials of Economic Sustainability*. Sterling, Stylus Publishing, ISBN 978-15-65-49516-6.
- Jabłońska A.** 1999. Główne nurty współczesnej ekonomii, w: *Podstawy ekonomii*. Red. Roman Milewski, Warszawa, Wydaw. Nauk. PWN, 80–94.
- Janik A., Łączny J. M., Ryszko A.** 2009. *Ekonomiczne podstawy ochrony środowiska*. Gliwice, Wydaw. Politechniki Śląskiej, ISBN 978-83-73-35573-6.
- Janikowski R.** 2007. Sustensologia, a zrównoważony rozwój, w: *Problemy interpretacji i realizacji zrównoważonego rozwoju*. Red. B. Poskrobko, G. Dobrzański, Białystok, Wydaw. Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, 49–56.
- Małek J.** 2011. Historyczne i współczesne uwarunkowania procesów suburbanizacji. *Szczecin, Przestrzeń i Forma*, 16/2011, 431–442.
- Mazur E.** 2007. Środowisko przyrodnicze jako podstawa bytu i działalności człowieka, w: *Gospodarka a środowisko i ekologia*. Red. K. Małachowski, Warszawa, Wydaw. CeDeWu Sp. z o.o., 9–28.
- Mishan E.J.** 1971. The postwar literature on externalities: an interpretative essay. *J. Econ. Literat.*, vol. 9, no. 1, *Am. Econ. Assoc.*, 1–28, <http://www.colorado.edu/economics/morey/externalitylit/mishan-jel1971.pdf> (30.01.2014).
- Parysek J.J.** 2001. *Podstawy gospodarki lokalnej*. Poznań, Wydaw. Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ISBN 83-23207-96-9.
- Pluskota P.** 2007. *Ekonomiczne aspekty ochrony środowiska*, w: *Gospodarka a środowisko i ekologia*. Red. K. Małachowski, Warszawa, Wydaw. CeDeWu Sp. z o.o., 73–104.
- Płachciak A.** 2011. Utopistyczny wymiar rozwoju zrównoważonego, *Ann. Etyka w życiu gospodarczym*, Vol. 14, nr 1, 91–100.
- Ponikowski H.** 2008. O trzech zasadach zrównoważonego rozwoju terytorialnego, w: *Rozwój regionalny a rozwój zrównoważony*. Red. A.F. Bocian, Białystok, Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 98–106.
- Przybyła K.** 2010. Wpływ specjalnych stref ekonomicznych na kształtowanie się bazy ekonomicznej miast. Wrocław, Wydaw. Uniw. Przyr. we Wrocławiu, ISBN 978-83-77-17029-8.
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future**, <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> (27.02.2014).
- Ricardo D.** 1957. *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*. Warszawa, Państwowe Wydaw. Nauk.
- Ryszawska B.** 2013. Zielona gospodarka – teoretyczne podstawy koncepcji i pomiar jej wdrażania w Unii Europejskiej. Wrocław, Wydaw. Uniw. Ekon. we Wrocławiu, ISBN 978-83-76-95377-9.
- Sage A.P.** 1999. *Sustainable development: issues in information, knowledge, and systems management*. Amsterdam, Information Knowledge Systems Management, IOS Press, Zesz. 1, 185–223.
- Say J.B.** 1960. *Traktat o ekonomii politycznej, czyli prosty wykład sposobu, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa*. Kraków, Państwowe Wydaw. Nauk.
- Skubiak B.** 2013. Stymulowanie rozwoju w regionie problemowym. *Szczecin, Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin., Oeconomica*, 299(70), 191–200.
- Stiglitz J.E.** 2013. *Ekonomia sektora publicznego*. Warszawa, Wydaw. Nauk. PWN, ISBN 978-83-01-15187-4.
- Stöhr W.B.** 1990. On the theory and practice of local development in Europe, w: *Global challenge and local response: Initiatives for economic regeneration in contemporary Europe*. Red. W.B. Stöhr, London and New York, MANSELL The United Nations University, 35–54.
- Strzelecki Z.** 2008. *Polityka regionalna*, w: *Gospodarka regionalna i lokalna*. Red. Z. Strzelecki, Warszawa, Wydaw. Nauk. PWN, 78–120.
- Trzepacz P.** 2012 a. Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego, w: *Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne*. Red. P. Trzepacz, Kraków, Wydaw. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, 11–35.

- Trzepacz P.** 2012 b. Zasady i mierniki rozwoju zrównoważonego, w: Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne. Red. P. Trzepacz, Kraków, Wydaw. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, 37–52.
- Wróblewski Ł.** 2012. Peryferyjność geograficzna a peryferyjność ekonomiczna regionu przygranicznego. Poznań, Biul. Instyt. Zach., 113/2012, Poznań, http://www.iz.poznan.pl/news/569_Regiony.pdf (23.03.2014).
- Zatorska-Sadurska J.** 1995. Ekorozwój w polityce regionalnej i lokalnej, w: Polityka rozwoju regionalnego w okresie transformacji systemowej. Red. S.L. Bagdziński, W. Maik, A. Potoczek, Toruń, Wydaw. Uniw. Mikołaja Kopernika, 93–108.
- Zegar J.S.** 2007. Podstawowe zagadnienia rozwoju zrównoważonego. Bielsko-Biała, Wydaw. Wyższej Szkoły Bankowości i Finansów w Bielsku-Białej, ISBN 83-922148-8-9.